

**BOSHLANG'ICH TA'LIM SAVOD O'RGATISH DARSLARIDA
LUG'ATLARDAN FOYDALANISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

Homidova Zarina Rustam qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Maqolada ona tili va o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqni o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini kamol toptirish, nutq madaniyatini shakllantirish, nutq ta'sirchanligini ta'minlashning muhim omili ekanligi haqidagi ma'lumotlar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: So'z, lug'at, nutqiy kreativlik, imloviy savodxonlik, kontekst, atama, imloviy lug'at, ibora, tasviriy ifoda, dunyoqarash, omonim, sinonim, antonim.

Buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniy "Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotdir"-deb aytishlarida katta ma'no bor. Haqiqatan, tilning insonlar o'rtasidagi kommunikativ vazifasi uning jamiyatda muhim ekanini anglatib turadi. Boshlang'ich sinflar o'quv dasturida ona tili va o'qish bolalarning lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqni o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini kamol toptirish, nutq madaniyatini shakllantirish, nutq ta'sirchanligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Bu vazifalar grammatik mavzularni o'rganish, mashq matnlarini kuzatish va tahlil qilish, maxsus lug'aviy-grammatik mashqlar orqali bajariladi. Ona tili o'qitishning bosh maqsadi ham tilning jamiyatda tutgan o'rni, vazifasi bilan belgilanadi. Til -aloqa vositasi, chunki so'zlovchi fikr-mulohazalarini til orqali bayon qiladi, tinglovchi esa til vositalari orqali ro'yobga chiqqan fikrni anglaydi. Ona tili va o'qish savodxonligi fani o'quvchilarni fikr bayon qilish va uni uqib olish faoliyatiga tayyorlaydi. Fikr til vositasida ro'yobga chiqadi, shu sababli har bir kishi tilni va undan foydalanishni bilishi zarur. Tilni bilishning grammatik qonun-qoidalarini, ta'rifini o'zlashtirishgina emas, balki ona tilining boy imkoniyatlaridan amaliy foydalana bilish hamdir, ya'ni fikrni og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, tushunarli va savodli ifodalay bilishdir. Bunga erishish uchun ona tili va o'qish savodxonligi darslarida lug'at ustida ishlashga alohida e'tibor qaratish lozim. Lug'at ishida so'zning ma'nosi, talaffuzi va imlosi e'tiborda tutiladi. Bular ustida ishlashdan asosiy maqsad ehtiyoj sezilgan paytda o'quvchilarning ulardan nutqda foydalanishlariga erishish, o'zgalar nutqini anglashlarini ta'minlashdir. Buning uchun o'qituvchi ona tili va o'qish savodxonligi darslarida qo'llangan har bir so'zning va, shu bilan bir qatorda, ta'limiy jarayonlarda: ekskursiya, o'zaro suhbat, turli tadbirlarda ishlatilgan so'zlarning ma'nosiga e'tibor bilan qarashi, ularning qaysilari maxsus ishlashni taqozo etishini belgilab olishi kerak.

Bola birinchi sinfga kelgach, lug‘ati tezlik bilan boyiydi. Sababi uning uchun maktabdagi hamma narsa yangi va u ana shularning nomini o‘zlashtira boshlaydi. Boshlang‘ich sinflarda lug‘at ishini keng olib borish o‘quvchilarning savodxonligini oshirish uchun, grammatik qonun-qoidalarni puxta bilish uchun, nutqni o‘stirish uchun va mantiqiy fikrlash malakasini egallashda muhim ahamiyatga egadir. Lug‘at ishi bolalarni ko‘p gapirtirish, o‘qiganlarni ongli ravishda o‘zlashtirish, shuningdek, sinonim, omonim, antonim jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo‘lishini ayniqsa, bog‘lanishli matnlarda so‘zlarning yangi-yangi ma‘no kasb etishini tushunishga o‘rgatadi. Boshlang‘ich sinf dasturida lug‘at ishiga katta e‘tibor beriladi. Chunonchi, o‘quvchilarning har bir so‘zini tushungan holda o‘qishlari va o‘z nutqlarida bu so‘zni o‘rinli ishlatishlari uchun birinchi sinfdanoq lug‘at ustidagi ishlar avval og‘zaki, o‘quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab esa jadal ravishda yozma ifodalab borilishi kerak, o‘quvchilar shakl jihatidan turlicha bo‘lgan so‘zlar bir xil yoki yaqin ma‘no bildirishini, ba‘zi so‘zlarning ma‘no jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo‘lishini, ayniqsa, bog‘lanishli matnlarda so‘zlarning yangi-yangi ma‘no kasb etishini tushunishga o‘rgatadi. Dasturning bunday murakkab talablarini amalga oshirishda o‘quvchini juda yoshligidan boshlab so‘z ustasi qilib yetishtirish uchun, savod o‘rgatish davrida olib boriladigan lug‘at ishlarini o‘qish darslarida murakkab tarzda davom ettirish kerak. Bu esa o‘qituvchidan yuksak mahorat talab etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi maktabga kelar ekan, u sinfdagi ko‘pgina buyumlarni ko‘radi, lekin ularning ayrimlarini nomi nima, qanday belgisi bor, turmushda qanday ahamiyat kasb etadi, ayrim narsalar haqida aniq tasavvurga ega bo‘lmaydi. Bunday narsalar o‘qituvchi tomonidan shu kunning talabi asosida asta-sekinlik bilan o‘rgatib boriladi. Og‘zaki suhbat jarayonida ma‘nosi izoh talab qiladigan notanish so‘zlar, so‘z birikmalari tushuntirib beriladi. Shu bilan birga o‘quvchilarni so‘z boyligini oshirishda tarqatma materiallardan unumli foydalanish yangi uchraydigan so‘zlarni lug‘at daftariga yozib qo‘yish, ma‘nosini izohlash, yangi uchraydigan so‘zlarga gaplar tuzish, ma‘no va mohiyatini anglab etish orqali o‘quvchilarda lug‘at boyligi oshib boradi. O‘quvchi to‘g‘ri yozish malakasini egallagach, ularga o‘rgangan predmetlarining nomlarini notanish va noaniq so‘zlarni lug‘at daftarga qayd ettirib boriladi.

Kun sayin o‘zbek tilimiz yangi-yangi so‘z va iboralar bilan o‘z davrasini kengaytirib bormoqda. Shakli har-xil bo‘lsa ham, ma‘nosi bir-biriga yaqin so‘zlarni katta, buyuk, ulug‘, qarama-qarshi ma‘noli so‘zlarni baland-past, katta-kichik, yosh-qari, oq-qora, yaxshi-yomon, achchiq-shirin kabi so‘zlardagi grammatik qonun-qoidalar bilan isbotlash uchun o‘quvchilarga misollar topish o‘rgatib boriladi. Biroq yuqoridagi fikrlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun tushunarli bo‘lavermaydi. Shuning uchun lug‘at ustida ishlash talab qilinadi. Lug‘at ustida ishlash og‘zaki va yozma shaklda olib boriladi. Og‘zaki shakldagi mashg‘ulotda o‘quvchi uchun o‘qish,

yoziqsh qiyin bo‘lgan so‘zlarning mazmuni tushuntiriladi, talaffuzi va yoziqlishi o‘rgatiladi. O‘quvchilar ana shu so‘zlardan foydalanib, mustaqil gap tuzib o‘rgatiladi. Yoziqsha shakldagi mashg‘ulotda esa, qiyin so‘zlar ustida yoziqsha ishlar olib boriladi. Matnni diqqat bilan kuzatish natijasida tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar ajratib olinadi. Yangi, qiyin so‘zlarni yakka-yakka yoziqlirish, ularni kontekst ichida qo‘llash yo‘li bilan shu so‘zlarning imlosi o‘rgatiladi. Lug‘at ustida ishlash jarayonida o‘quvchilarning bilim doirasini hisobga olish matndagi murakkab so‘zlarni belgilash zarur. Masalan: ulgurji, marketing boj, valyuta, ayriboshlash, raqobat, auktsion, a‘yon, sarbon, karvon, qofiya, xavf va boshqalar. Shu so‘zlar ishtirokida ikki uchta gaptuzib o‘tilgan mavzuga bog‘lab tushuntiriladi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darsi tashkil etilgandan so‘ng, xilma-xil mashqlar, savol javoblar orqali qiyin so‘zlarni o‘quvchilar qay darajada o‘zlashtirganliklari tekshirib ko‘riladi. O‘quvchini doskaga chiroyli avvalgi darslarda o‘tilgan so‘zlardan ikki uchtasining ma‘nosi qanday o‘qilishi so‘raladi. Bunda kesma harflardan foydalaniladi. O‘quvchi notanish so‘zni aytganda o‘qituvchi va sinfdagi barcha o‘quvchilar so‘zning talaffuzini diqqat bilan eshitadilar. Doskadagi o‘quvchi so‘ralgan ikki - uch so‘zni ikkilanmay dadil misollar bilan aytib bersa o‘qituvchi tomonidan rag‘batlantiriladi. Ikkinchi o‘quvchidan so‘ralganda, so‘zlarni ikkilanib aytsa avval noto‘g‘ri aytib, so‘ngra uni o‘zi tuzatib to‘g‘ri talaffuz qilsa o‘qituvchi uning u yoki bu so‘zda ikkilanganligini eslatib kelgusi darsga puxta o‘zlashtirib kelishni topshiradi. O‘qituvchi o‘quvchilarning notanish so‘zlarni qanday o‘zlashtirib borayotganliklarini tekshirib turadi. O‘quvchilarning notanish so‘zlarni qanchalik o‘zlashtirganliklari tekshirilganda, ularning diqqatini lug‘at ustida ishlashga jalb etish va bu ishga ularni qiziqtirishga e‘tibor beriladi. Matnda uchragan notanish so‘zlar ishtirok etgan gaplardan ko‘rgazmali qurol tayyorlanadi. Notanish so‘zlarni faol lug‘at fondiga aylantirish uchun har xil izchil usullardan foydalaniladi.

So‘zlarni yodlab bilib olish ham notanish so‘zni bilib olishga yordam beradi. O‘quvchilar lug‘atining boyib borishini hisobga olish va rag‘batlantirib borish zarur. Lug‘at ishi orqali o‘qishning ongli bo‘lishi va imloni o‘zlashtirish ta‘minlanadi, o‘quvchining dunyoqarashi shakllanadi, unda vatanparvarlik hissi tarbiyalanadi. Savod o‘rgatish davrida va undan keyingi o‘qish darslarida matndagi tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarning ma‘nosi tushuntiriladi. Matndagi obrazli ifodalar, qarama-qarshi ma‘noli, ma‘nosi bir biriga yaqin bo‘lgan so‘zlar o‘quvchilarga toptiriladi va shu so‘zlardan o‘z nutqida foydalanishga o‘rgatiladi.

O‘qituvchi o‘quvchilar bilan lug‘at ustida ish olib borganda quyidagilarga e‘tibor berishi kerak:

1. Har bir so‘zning talaffuzini analiz qilish, ifodali o‘qish, o‘qitilgan matnni reja asosida o‘quvchilarga kichik-kichik savol berib so‘zlatish.
2. Sinonim, antonim, omonim, asl va ko‘chma ma‘noli so‘zlar bilan ishlash.

3. Matndagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarga o'quvchilar diqqatini tortish, matndagi so'zning ma'nosini tushuntirish va og'zaki nutqdagi to'g'ri foydalanishga o'rgatish.

4. O'quvchilarning adabiy til normalariga, qonun-qoidalariga bo'ysundirilgan nutqda so'zlashini ta'minlash.

5. O'quvchilar nutqida mahalliy shevalar ta'sirining bo'lmasligiga erishish.

6. O'quvchilarni barcha uchun tushunarli qilib so'zlashga va noo'rin (innay-keyin, shunday qilib, haligi-haligi) so'zlardan yiroq bo'lishga odatlantirish.

7. O'quvchining matndagi har bir so'ziga shaxsiy munosabatni bildirib borishga o'rgatib borish.

8. O'quvchi o'tilganlarni hikoya qilib berganda talaffuziga, urg'usiga alohida e'tibor berishga odatlantirish zarur. Agar biror so'zni noto'g'ri talaffuz etsa, uni bir necha marta takrorlatish hatto yodlatish ham mumkin.

Ma'lumki, o'qituvchi bir darsni zamon talabi asosida o'tkazish uchun juda ko'p adabiyotlar bilan tanishish, o'quvchilarning bilim darajasini, yoshi, psixologik xususiyatlarini, iqtidorini hisobga olish zarur. O'qituvchi nafaqat lug'at ustida ishlashni, balki ularni estetik tarbiyasini, e'tiqodini ham shakllantirib borish kerak. Shunda biz kutgan natijaga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Karima Qosimova, Safo Matchnov, Xolida G'ulomova, Sharofat Yo'ldasheva, Sharofjon Sariyev "Lug'at ustida ishlash metodikasi"
2. "O'zbek tili fanidan lug'atlar ustida ishlash orqali talabalarning so'z boyligini oshirish" metodik ko'rsatmasi. Toshkent-2005
3. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. Toshkent, 2000- yil